

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΝΔΥΜΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Λιάνα Δ. Στεφανή

Δρ Αρχαιολόγος

Το ένδυμα και γενικά ο στολισμός του σώματος είναι μέσα επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης της ατομικής εικόνας του ανθρώπου σε σχέση με το περιβάλλον, όπως αυτός το βιώνει.

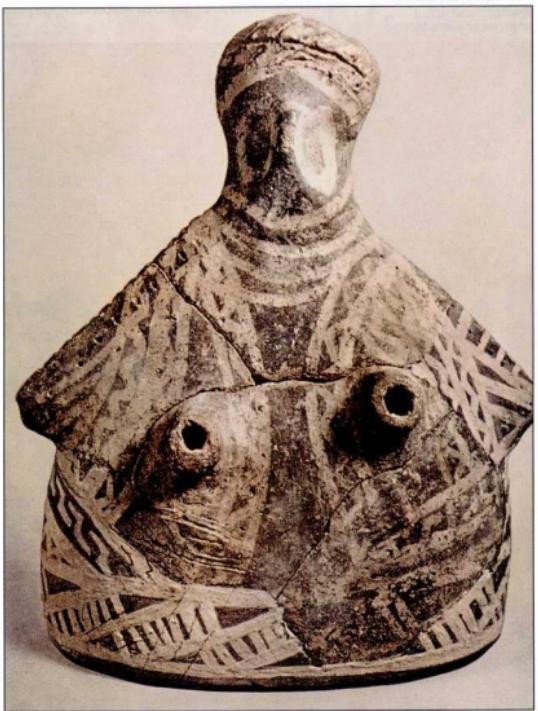
R. Murphy¹

Είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε πέρα από τις πληροφορίες που μας δίνει το ένδυμα σε πρώτο επίπεδο ανάγνωσης, στην αναγνώριση ήδηκών, αισθητικών και εθνικών ιδεών της κοινωνίας και του χρήστη, που αντανακλώνται στη μορφή μας ενδυμασίας.

P.G. Bogatyrev²

Στην προσπάθεια να κατανοήσουμε την εξέλιξη του γυναικείου μινωικού ενδύματος³ –σε συνάρτηση με τις μεγάλες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που συντελέστηκαν στην Κρήτη με την ίδρυση των ανακτόρων και τη σταδιακή μορφοποίηση του ανακτορικού συστήματος– αναγκαστικά έχουμε ως αφετηρία την προανακτορική εποχή, καθώς τα δεδομένα των δύο ανακτορικών περιόδων δεν είναι ασύνδετα με δ.τ. προηγήθηκε χρονολογικά. Τα ειδώλια της προανακτορικής εποχής παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι, ενώ σε αυτά που χρονολογούνται στις πρώτες φάσεις της περιόδου το φύλο δηλώνεται με την απόδοση των ανατομικών του χαρακτηριστικών, στις τελευταίες φάσεις η δήλωση του φύλου αρχίζει να γίνεται με την απόδοση του ενδύματος (κωδωνόσχημη φούστα και καπέλο για τη γυναίκα και περίζωμα με ζώνη για τον άνδρα⁴). Αυτή η μεταβολή έχει πολλαπλή οπημασία: από τη μια πλευρά δηλώνει τη στροφή από την άμεση σύνδεση του βιολογικού φύλου με το κοινωνικό προς τη μεσολάβηση ενός πολιτισμικού προϊόντος, του ενδύματος. Τούτο σημαίνει ότι το ένδυμα καθίσταται βασικό μέσο δήλωσης του φύλου, άρα και των κοινωνικών ρόλων που απορρέουν από αυτό. Παράλληλα η συγκεκριμένη μεταβολή αποδεικνύει

1. Προανακτορικό σύγγειο σε μορφή γυναικας. Μάκα.

ότι ήδη από αυτή την περίοδο διαμορφώνονται οι βασικοί ενδυματολογικοί τύποι, που σταδιακά θα αναπτυχθούν κατά τις επόμενες φάσεις. Εξάλλου, το γεγονός ότι στα προανακτορικά ανθρωπόμορφα ρυτά (εικ. 1, 2) διακρίνονται κάποιες προ-σπάθειες απόδοσης του ενδύματος, υποδηλώνει την αιδανόμενη σημασία του υφάσματος ως προϊόντος που προήλθε από μια σημαντική τεχνική εργασία⁵. Οι παραπάνω αλλαγές δεν είναι τυχαίο ότι συντελούνται την περίοδο κατά την οποία κυριοφορούνται οι μεγάλες κοινωνικές μεταβολές, που κατέληξαν στην ίδρυση των πρώτων ανακτόρων.

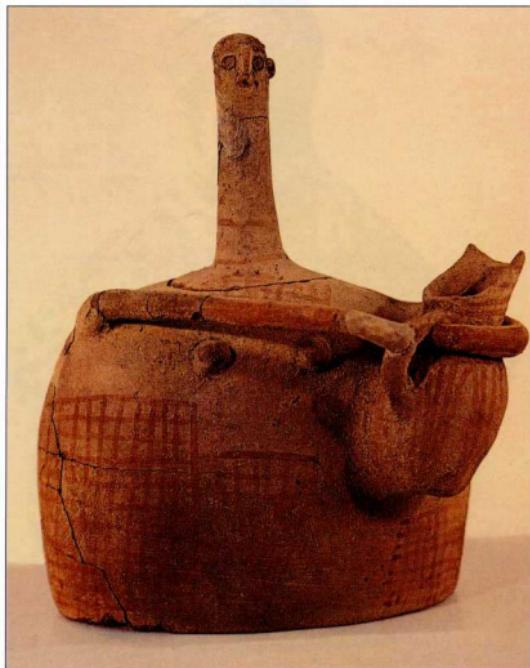
Kατά την παλαιοανακτορική περίοδο συνεχίζεται και εδραιώνεται, θα λέγαμε, το ενδιάφέρον της εικονογραφίας να αποδύσει το γυναικείο ένδυμα. Τις περισσότερες πληροφορίες για τη μεσοινιακή ενδυμασία της αντλούμε από τα πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια⁶, τα οποία στην πλειονότητά τους προέρχονται από τα ιερά κορυφής. Αν θέλαμε να συμπικνώσουμε τις παραπρήσεις μας για τη γυναικεία ενδυμασία αυτής της περιόδου, θα καταλήγουμε σε τρεις διαπιστώσεις: καταρχήν είναι σαφές ότι το καπέλο γίνεται το πιο αγαπημένο εξάρτημα της γυναικείας μαφίσεως αλλά και το πιο προβεβλημένο χαρακτηριστικό της. Παράλληλα δημιουργείται μια σειρά γυναικειών ενδυματολογικών τυπών -φουστά κωδωνόσχημη και

πυγωτή, περικόρμιο απόλιτο και τύπου Collar Medievalis, ζώνη κυλινδροειδής, πεπλατυσμένη και ταινιωτή και, τελος, επτά τύποι καπέλων με αρκετές παραλλαγές (σχ. 1)- από τους συνδυασμούς των οποίων σχηματίζονται εννέα «σύρμοι». Η τρίτη διαπιστώση έχει να κάνει με το γεγονός ότι το υφάσμα πλέον διακομίζεται συστηματικά, γεγονός που συναρτάται με την πρόσδοση στον τομέα της υφαντικής και γενικά της επεργασίας της πρώτης ώλτης.

Προχωρώντας ένα βήμα παρακάτω από τη μορφολογία και την τυπολογία των ενδυμάτων, θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε στη μελέτη της κατανομής των διαφόρων τύπων ενδυμάτων και ενδυματολογικών συνδυασμών με βάση τα δεδομένα από τα πήλινα ειδώλια των ιερών κορυφής⁷. Μια πρώτη παραπτήρη που προκύπτει από την κατανομή είναι μόνι μετά την Κοινότη και του Πετσοφά, τα οποία συνδέονται με την Κνωσό και το Παλαίκαστρο αντίστοιχα, αλλά έχουν εμβέλεια και σε ένα ευρύτερο τομήμα του νησιού. Η χρήση συγκεκριμένων συρμών μόνο στα δύο αυτά ιερά θα μπορούσε να συσχετίστε με τις τελετουργίες που λαμβάνουν χώρα εκεί και στο πλαίσιο των οποίων οι γυναίκες φορούσαν κάποιου είδους εορταστική ενδυμασία. Χωρίς να μπορεί αυτή η εκδήλωση να αποκλειστεί, ποι πιθανό φαίνεται η ενδυματολογική «διαδιπερότητα» των δύο ιερών να σχετίζεται με τη γενικότερη σπουδαιότητά τους και τη στενή σχέση τους δύο από τα μεγαλύτερα κέντρα της περιόδου. Αυτή η άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι στα συγκεκριμένα ιερά συναντάται σημαντική ποικιλία ενδυματολογικών συνδυασμών και συνύπαρξη απλών και διαδεδομένων συρμών με άλλους επιπδευμένους και ελάχιστα διαδεδομένους. Το γεγονός αυτό πιθανότατα αντικατοπτρίζει την «κοινωνική ποικιλία» και κατ' επέκταση την ανισότητα μεταξύ των γυναικών που ζούσαν στα κέντρα της Κνωσού και του Παλαίκαστρου και στις ευρύτερες περιοχές τους και επιπλέονταν ως αναβέτρεις τα δύο ιερά.

Μια ακόμη παραπτήρη, που μπορεί να γίνει με βάση τη γεωγραφική και χρονολογική κατανομή των διαφόρων τύπων ενδύματος, σχετίζεται με την ύπαρξη ενδυματολογικών ιδιαίτεροτήτων ανά περιοχή. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι παλαιότερα η έρευνα συνέδεσε συγκεκριμένους ενδυματολογικούς τύπους με συγκεκριμένες περιοχές και έτσι έκανε λόγο για «τυπο Πετσοφά, Πιλοκοκεφάλου» κ.λπ. Παραπτήρης ότι ορισμένοι τύποι ενδύματος δημιουργούνται σε μια περιοχή του νησιού και στη συνέχεια διαδίδονται στην υπόλοιπη, χωρίς αυτό βέ-

2. «Η Θεά της Μύρτου». Προανακτορικό αγγείο σε μορφή γυναίκας. Μύρτο.

ΤΥΠΟΙ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΚΑΠΕΛΟΥ

A1

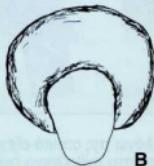
A2

A3α

A3β

B

Γ

Δ

E1

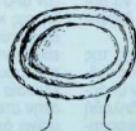
E2

ΣΤ

Ζ

Σχήμα 1. A1: μεγάλο καπέλο με πολύ υψηλό, πεταλοειδές γείσο, που έχει έντονη κλίση προς τα εμπρός και οξεία απόληξη. A2: ιδιαίτερα απλουστευμένη μορφή του τύπου A1- A3: μεγάλο καπέλο με γείσο υψηλό, ριπδοειδές, σε δύο ποραλλογές. A3α: οι παρυφές του καπέλου εκπέρανθησαν τανόφηναν. A3β: οι παρυφές είναι ευθύνυρμμες και το καπέλο σποκτάει τη μορφή ανεπαρρημένου κάλυμμου κύκλου. B: μεγάλο καπέλο, που περιβάλλει το κεφάλι κυκλικά και συμμετρικά. Γ: γαμηλό καπέλο, που έχει σχήμα κυωθοειδές και περιβάλλει το κεφάλι συμμετρικό. Δ: απλό, τανιωτό καπέλο, σε σχήμα πιλόου. Ε: τανιό κυλινδροειδώς διατομής. Ε1: πεπλατουσμένη τανιό. Ε2: τανιό κυλινδροειδώς διατομής. ΣΤ: καπέλο που σχηματίζεται από επάλληλες τανιές. Ζ: καπέλο με ψηλό ριπδούσχημα γείσο, το οποίο σχηματίζεται από επάλληλες τανιές και συνδυάζεται με περίτεχνες κομμώσεις.

βαιανα αποτελεί κανόνα. Έτσι, για παράδειγμα, φαίνεται ότι η πτυχωτή φόντα είναι δημιουργήμα της Ανατολικής Κρήτης και μάλιστα του Χαμαιζου και στη συνέχεια διαδόθηκε και σε άλλες περιοχές της Ανατολικής Κρήτης και λιγύτερο της Κεντρικής. Επίσης το καπέλο τύπου Ζ απαντά μόνο στην ιεροφύρις του Κόφινα και στην περιοχή της Τύλισσου, όπου μπορούμε να μιλάμε για μια τοπική ιδιαιτερότητα των δύο αυτών περιοχών.

Το γεγονός ότι κατά την παλαιοανακτορική περίοδο δημιουργείται μεγάλη ποικιλία ενδυμάτων και ενδυματολογικών συνδυασμών πιστεύουμε πως δηλώνει ότι το ένδυμα γίνεται πλέον ένας σημαντικός -ισάς ο σημαντικότερος- τρόπος έκφρασης της κοινωνικής ταυτότητας της γυναικας. Μέσα από ένα πλήθος συνδυασμών και επιμέρους διαφοροποίησεων των ενδυμάτων η γυναίκα μπορεί να εκφράσει τις λεπτές αποχώριες που συνθέτουν τη θέση της και τις επιδιώξεις της στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που μεταβάλλεται προς την κατεύθυνση της διαστραμάτωσης και της ιεραρχικής οργάνωσης. Άλλωστε, όπως έχει παραπτηθεί σε μια σειρά μελετών για την ενδυμασία, οι ατομικές διαφορές στο ένδυμα μπορεί να δηλώνουν διαφορετικό πλούτο ή κοινωνική θέση αλλά και διαφορετική αισθητική ή διαφορετική αντίληψη της πραγματικότητας, με αποτέλεσμα να τονίζεται η ατομική ταυτότητα⁸. Η ενδυματολογική ποικιλία θεωρούμε ότι αντικατοπτρίζει την κοινωνική ρευστότητα που επικρατεί αυτή την περίοδο στην Κρήτη και παράλληλα υποδηλώνει την τάση αναζήτησης νέων τρόπων έκφρασης και διεκδίκησης νέων κοινωνικών ρόλων.

Η ύπαρξη τοπικών ιδιαιτεροτήτων στην ενδυμασία, στην οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω, θεωρούμε ότι πρέπει να συσχετίστε με τις διαφορετικές τοπικές παραδόσεις που εξακολουθούν να υπάρχουν κατά την παλαιοανακτορική περίοδο. Ισως μερινά των ενδυματολογικών της «προτάσεων» κάθε περιοχή προσπαθεύει να στηρίξει τη δική της παραδόση και να τονίσει τη διαφορετικότητά της, ενώ ταυτόχρονα επιδιώκει να συνεισφέρει στο υπό δημιουργία κοινωνικό (ανακτορικό) σύστημα νέους τρόπους επικοινωνίας σε απομικό και κοινωνικό επίπεδο. Εξάλλου, όπως έχουν δειπνεί εθνογραφικές μελέτες, η ύπαρξη στηλιοτικής ποικιλίας σε κοινωνίες που μετασχηματίζονται προς πιο συγκεντρωτικούς τρόπους οργάνωσης είναι δυνατό να συνεχίζεται σε τοπικό επίπεδο ως ένδειξη διαφοράς ή υπεροχής⁹.

Σε ό,τι αφορά τον τρόπο οργάνωσης της γυναικείας εμφάσης αυτή την περίοδο σε σχέση με την ανδρική, διαπιστώνουμε ότι δεν υπάρχει κανένα κοινό σημείο ανάμεσά τους. Δηλαδή οι γυναικες και οι ανδρες επιλέγουν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της εμφάσης για να δηλώσουν στοιχεία της ταυτότητας τους ή τη συνολο της, γεγονός που πιθανόν υποδηλώνει και τη διάκριση των κοινωνικών τους ρόλων. Η ίδια της διάκρισης των ρόλων των δύο φύλων θεωρούμε ότι ενισχύεται από το είδος του εξαρτήματος που χρησιμοποιεί το καθένα, καπέλο η γυναικα - εγχειρίδιο ο άνδρας. Αρχαιολογικές και εθνογραφικές μελέτες έχουν δειπνεί στο στολισμό του κεφαλιού έχει ιδιαιτερη επικοινω-

νιακή βαρύπτητα λόγω της οπτικά εξέχουσας θέσης του κεφαλιού στο ανθρώπινο σώμα¹⁰. Ειδικά το καπέλο θεωρείται ότι είναι κατάλληλο να μεταφέρει μηχανήματα σημεικιά με τους δεσμούς των κοινωνικών ομάδων, εξαιτίας της ορατότητάς του¹¹. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η επιλογή του καπέλου που φορούσαν οι Μινωίτες στις τελετές που λάμβαναν χώρα στα διακονικά ιερά κορυφές υπαγορεύονταν από την κοινωνική τους θέρφη αλλά και από εκείνη της ομάδας στην οποία ανήκαν. Συνεπώς, δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε ότι οι γυναικες που είχαν τη διαντότητα να επιλέξουν ένα καπέλο μεγάλο -και άρα ορατό από αποσταση- έχωριζαν από το σύνολο και ενίσχυαν έτσι την προβολή της κοινωνικής ομάδας από την οποία προέρχονταν. Από την άλλη πλευρά, το εγχειρίδιο είναι αντικείμενο φορτίου με τις αέριες του πολέμου και μπορεί να εκφράζει συμβολικά την εξουσία αυτού που το φέρει, άρα αναφέρεται στην ατομική ταυτότητα του κατόχου. Αυτό σημαίνει ότι οι ανδρες είχαν το «προνόμιο διαχείρισης του πολέμου, απόψη που μπορεί να στηρίζεται στην εικονογραφία της παλαιοανακτορικής περιόδου και κατ' επίκταση την εξουσία που απέρρει από αυτούν.

Αντιμετωπίζοντας συνολικά τη γυναικεία παλαιοανακτορική ενδυμασία, γενιέται ένα εύλογο ερώτημα: άραγε οι γυναικες που εμφανίζονται στην παλαιοανακτορική εικονογραφία συμμετέχουν μόνο σε λατρευτικά δρώμενα και, εάν συμβαίνει κάτι τέτοιο, μητρικά τα ενδύματά τους

ΤΥΠΟΙ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΦΟΥΣΤΑΣ

A2

A3a

A3β

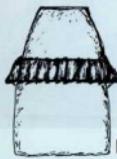
B1

B2

B3

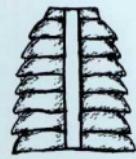
Γ1α

Γ1β

Γ2α

Γ2β

Δ1α

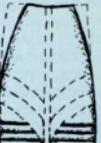
Δ1β

Δ2

ΣΤ

γ

Σχήμα 2: Α: κωδωνόσχημη; Β: πτυχωτή; Γ: με οριζόντιο χρώμα; Δ: με συγκλίνοντα χρώμα; Ε: με κάθετες πτυχώσεις; ΣΤ: φάκελος - με συγκλίνοντα χρώμα. Η φούστα του τύπου ΣΤ έχει τρεις πιθανές παραλλαγές: (α) σε συνδυασμό με παντελόνι; (β) σε συνδυασμό με φούστα με οριζόντιες ταινίες ή χρώμα; (γ) σε συνδυασμό με φούστα με κάθετες πτυχώσεις.

4. Τοιχογραφία του Άλσους.
Αγία Τριάδα.

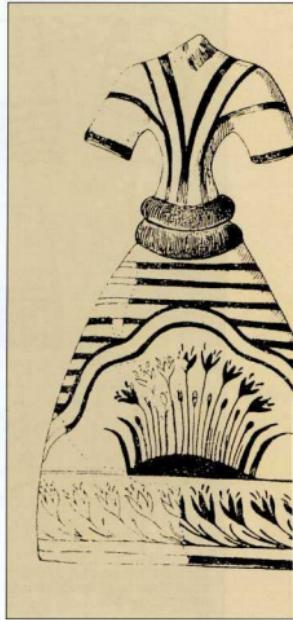

είναι παραλλαγές μιας «τελετουργικής στολής» ή ερταστικής ενδύμασιας, που φοριέται μόνο όταν οι θρησκευτικές περιστάσεις το απαιτούν; Βέβαιη απάντηση δεν μπορούμε να δώσουμε στο ερωτήμα αυτό, θα ήταν όμως ευλόγο να θεωρήσουμε τα ενδύματα που φορούν οι γυναίκες στα τελετουργικά συμφραζόμενα ως επίσημες ενδύμασιές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι φορίστουν αποκλειστικά σε εκδηλώσεις θρησκευτικού περιεχομένου. Ειδικά, όμως, για ορισμένους συρμούς και κυρίως εκείνους στους οποίους περιλαμβάνοταν ογκώδη καπέλα ή το περικόρμιο με ψηλό γιακά, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι φορίστουν στο πλαίσιο των καθημερινών δραστηριοτήτων μιας γυναίκας.

Από την άλλη πλευρά, καθώς δεν έχουμε κανένα απολύτως στοιχείο για την ύπαρξη άλλων «πράσιχειρων» ή καθημερινών ενδύματων, δεν αποκλείεται τα κύρια ενδύματα (κωδωνόσχημη φούστα, απλό περικόρμιο) να χρησιμοποιούνταν στην καθημερινή ζωή και, σταν υπήρχε η ανάγκη παρουσίας σε δημόσιο χώρο, η ενδύμασια να εμπλουτίζοταν και να γινό-

ταν πιο επίσημη μέσω της προσθήκης ειδικών εξαρτημάτων, συγκεκριμένων των καπέλων, και μέσω της χρήσης υφασμάτων καλύτερης ποιότητας και πλουσιότερης διακόσμησης. Τη μόνη περιπτώση, καθαρά τελετουργικού ενδύματος αποτελεί η φούστα από δέρμα ζώου ή φλοκοσάτη ύφασμα, η οποία κατά την παλαιοανακτορική περίοδο εμφανίζεται μόνο στη Φαιστό και την Αγία Τράδα, ως τοπική ιδιαιτερότητα ή και ενδιματολογική εφεύρεση αυτής της περιοχής, ενώ κατά τη νεοανακτορική εποχή διαδίδεται και σε άλλες περιοχές του νησιού.

Προς τα τέλη της παλαιοανακτορικής εποχής (MM IIB-III A) συντελούνται δύο σημαντικές αλλαγές στη γυναικεία εμφάνιση: το καπέλα παύουν να αποτελούν το κυριάρχο στοιχείο της και το περικόρμιο αιρίνει σταδιακά το στήθος ακάλυπτο, στοιχείο που θα αποτέλεσε το βασικό χαρακτηριστικό της γυναικείας εμφάνισης κατά τη διάρκεια της νεοανακτορικής εποχής. Κατά τη μεταβατική αυτή περίοδο επικεντρώντας τη γυναικεία εμφάνιση συνεχίζει να αποτελεί το

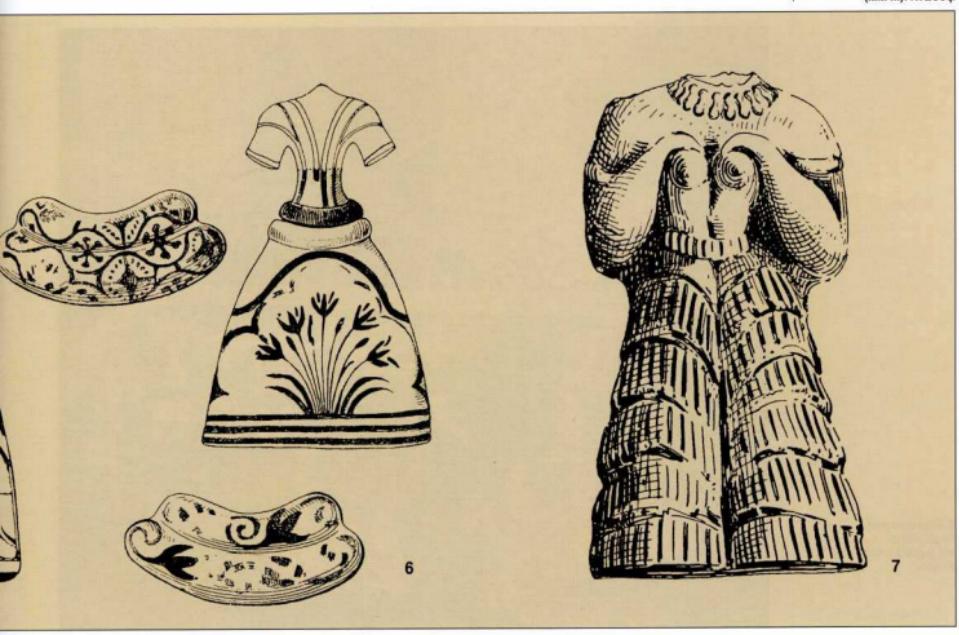

5. Χάλκινο ειδώλιο.
Αγία Τριάδα.

6. Ομοιόμορφα ενδυμάτων
από φαγενπανή.
Κνωσός.

7. Ειδώλιο από φαγενπανή
(MM III). Κνωσός.

6

7

κεφάλι, τώρα όμως με περίτεχνες κομμώσεις, που δημιουργούνται συνήθως με τη βοήθεια ταινίας (εικ. 3). Η μόδα αυτή δεν επικρατεί για πολύ, καθώς αμέσως μετά τη MM IIIA υποχωρεί για να δώσει τη θέση της στα μακριά μαλλιά με τους πλούσιους πλοκάμους, κόμμωση που θα κυριαρχήσει καθ' όλη τη διάρκεια της νεοανακτορικής εποχής.

Για τις σημαντικές αυτές αλλαγές στον τρόπο οργάνωσης της γυναικείας εμφάνισης, η οποία μάλιστα σημειώνεται κατά τη μεταβαση από την παλαιοανακτορική στη νεοανακτορική εποχή, μπορεί να γίνεται μεγάλη συζήτηση και να δοθούν πολλές ερμηνείες σε σχέση με τις αλλαγές στο πολιτικοοικονόμικο και κοινωνικό επίπεδο. Σε ό,τι αφορά το καπέλο, ας αναφέρουμε εν συντομίᾳ ότι θεωρείται πιθανό κάποιες ομάδες γυναικών από ανώτερα κοινωνικά συνόλα να οδηγήθηκαν „μετά τη υιοθέτηση του καπέλου από το σύνολο του γυναικείου πληθυσμού“ σε μια διαφοροποίηση της εμφάνισής τους. Ο λόγος που μπορεί να οδήγησε σε αυτή τη στρατηγική διαφοροποίησης είναι η ανάκη διατήρησης της απόστασής τους από τις υπόλοιπες. Άλλωστε, όπως έχει γραφτεί σχετικά με τους μηχανισμούς μίμησης και αλλαγής μοντέλων συμπεριφοράς, „αν η κυρίαρχη τάξη επιθυμεί να διατηρησει την εξέχουσα θέση της, πρέπει να την προφύλαξεί ή να αποκτήσει νέα σύμβολα αυτής της διαφοροποίησης, που υιοθετούνται με στόχο να στηρίξουν την προηγούμενη αντίθεση“¹². Σε ό,τι αφορά τη γυμνότητα του στήθους, θα τη σχολιά-

σουμε παρακάτω συζητώντας τα χαρακτηριστικά της νεοανακτορικής γυναικείας ενδύμασίας.

Κατά τη νεοανακτορική εποχή, λοιπόν, το ένδυμα που αποτελεί το επικεντρό της γυναικείας εμφάνισης είναι αναμφίβολα η φόρμα. Μια τυπολογική μελέτη μάρτιος οδήγησε στη διάκριση πέντε βασικών τύπων φούστας και δεκατεσσάρων τουλάχιστον παραλλαγών της (σχ. 2), ενώ το εφαρμοστό, ανοιχτό στο στήθος περικόρμιο έχει αποκτήσει τυπωποιημένη μορφή. Η έμφαση τώρα δεν δινεται στη φόρμα του περικόρμιου, αλλά στην περίτεχνη διακόσμηση που καλύπτει το ύφασμα. Ο μεγαλύτερος αριθμός τύπων και παραλλαγών φούστας απαντά στα ανακτορικά κέντρα, την Αγία Τριάδα (εικ. 4, 5), την Κνωσό (εικ. 6, 7), τη Ζάκρο, τα Χανιά και τα Μάλια, γεγονός βέβαια που σχετίζεται με την προέλευση των περισσότερων αντικείμενων που προσφέρουν πληροφορίες από αυτά τα κέντρα. Το φαινόμενο αυτό είναι αναμενόμενο, αφού η νεοανακτορική εποχή είναι η περίοδος ισχυροποίησης του ανακτορικού συστήματος.

Προσπαθώντας να διερευνήσουμε το ερώτημα «σε ποιους χώρους προέβαλλε η γυναικά την ταυτότητά της κατά τη νεοανακτορική εποχή και με ποιους αποδέκτες», οδηγούμαστε σε δύο κύριες παραπρήσεις: από τη μια πλευρά, η μελέτη της εικονογραφίας της περιόδου θεωρούμε ότι μας επιτρέπει να πούμε με αρκετή βεβαιότητα ότι ολές σχεδόν οι σκηνές, στις οποίες πρωταγωνιστεί η συμμετέχει η γυναικά, είναι θρησκευτικού χαρακτήρα και σύμφωνα με όλα

8. Μικρογραφική τοιχογραφία του Ιερού Άλσους. Κνωσός.

τα δεδομένα ο ρόλος των γυναικών στις τελετουργίες ήταν σημαντικός. Από την άλλη πλευρά, όπως σημειώσαμε παραπάνω, η πλειονότητα των αντικειμένων που προσφέρουν σχετικές πληροφορίες (τοιχογραφίες, χάλκινα ειδώλια, σφραγίδες και σφραγίσματα) προέρχονται από τα ανακτόρικά κέντρα και πιθανότατα απεικονίζουν γυναικες που ανήκουν στην ελίτ στων ανακτόρων. Εάν συνδυάσουμε τις δύο αυτές παρατηρήσεις αντιλαμβανόμαστε ότι, μια διαπιστωση του τύπου «ο ρόλος των γυναικών στη θρησκεία ήταν σημαντικός» είναι γενικευτική, αν όχι αστήριχη. Ορθότερο θα ήταν αι λέγαμε ότι «ο ρόλος των γυναικών της ελίτ στη θρησκεία ήταν σημαντικός». Προεκτείνοντας αυτό το συλλογισμό θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο βαθμός συμμετοχής μιας γυναίκας στα τελετουργικά δρώμενα καθορίζονται από τη θέση της στην εραρχία του πλήθυσμού των ανακτώρων και της άμεσης περιοχής τους. Δηλαδή το αρχαιολογικό υλικό μας επιτρέπει να πούμε ότι τα ενδύματα που μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να μελετήσουμε στη νεοανακτορική εικονογραφία είναι εκείνα τα οποία φορούσαν εξέχουσες γυναικες σε σημαντικές τελετουργικές περιστάσεις¹³ (εικ. 8, 9).

Βέβαια, δεν έχουμε πληροφορίες, εάν οι ίδιες γυναικες φορούσαν άλλο τύπου ενδύματα στις άλλες εκδηλώσεις της καθημερινής ή της επιστήμης ζωής τους, αλλά θεωρούμε ότι τα συγκεκριμένα, ένδυματα σίγχρονα μάλλον τη χρήση «στολής», ένδυση με την έννοια της υποχρέωσης να φορεθούν, αλλά και με την έννοια ότι η χρήση τους επέτρεπε την αναγνώριση συγκεκριμένων ρόλων αλλά και των κοινωνιαστών και των υποχρεώσεων που απορρέουν από αυτούς. Όπως έχει εύστοχα παραπρέθει, «τα δικαιώματα φοράς μια στολή εφαρμόζει και ανακοινώνει τη συμμετοχή στην ομάδα, η οποία αντιπροσωπεύεται από τη στολή»¹⁴. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι οι ανώτερες κοινωνικά ομάδες γυναικών στη νεοανακτορική Κρήτη κατείχαν εξουσία στο χώρο της λατρείας και μέσω αυτής επιδιώκαν να προβάλλουν την κοινωνική θέση τους και το σύνολο της κοινωνικής τους ταυτότητας. Η προβολή των μηνυμάτων πιθανότατα απευθύνεται στα άτομα των ανώτερων κοινωνιοκοινωνικών ομάδων, στις οποίες ανήκουν οι γυναίκες, και τα οποία συμμετέχουν στις ίδιες τελετές άμεσα ή παρακολουθώντας τες. Τα μηνύματα, βέβαια, είναι δυνατό να φτάνουν και σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες μέσω της διακίνησης κάποιων αντικειμένων σε περιοχές εκτός ανακτώρων ή μέσω της επαφής των ομάδων αυτών με την ανακτορική τέχνη.

Από όλα όσα αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι αποτελεί ένα κενό στις γνώσεις μας σχετικά με τα ενδύματα και κατ' επέκταση τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών που δεν κατοικούν στην περιοχή των ανακτώρων και δεν αποτελούν μέλη της ελίτ που είτε κατοικεί σε αυτά είτε τα περιβάλλει. Έτσι οι Μινωίτισσες της εποχής αυτής που κατοικούν σε περιφερειακά κέντρα και ασχολούνται με την αγροτική παραγωγή και τη μεταποίηση είναι αφανεῖς στο αρχαιολογικό υλικό. Η παρουσία τους αποσιωπάται ή είναι απόλυτα ασαφής και δυσπρόσιτη, γεγονός που κατά τη γνώμη μας βρίσκεται σε άμεση

9. Χρυσό δαχτυλίδι με λατρευτική παράσταση. Νεκρόπολη Ισοπάτων.

συνάρτηση με τον συγκεντρωτικό και ανακτορικούς χαρακτήρα της νεοανακτορικής κοινωνίας και τέχνης.¹⁵ Το γεγονός ότι στην παλαιοανακτορική εποχή διαπιστώνεται ευρεία συμμετοχή – και ανταγωνισμός– των κοινωνικών ομάδων στα διακονοτικά ιερά, ενώ αντίθετα στη νεοανακτορική η επιθυμία για κοινωνική προβολή και ο ανταγωνισμός εκδηλώνονται στα ανακτορικά ιερά ανάμεσα σε άτομα που βρίσκονται στους μηχανισμούς εξουσίας και ελέγχου, ενώ εκείνους που τροφοδοτούνται με την εργασία τους το σύστημα παραγκωνίζονται, αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη ότι αυτή την περίοδο οι ζυμώσεις που αναπτύχθηκαν πηγούνισαν κατέληξαν στην επικράτηση ενός πλήρους διαμορφώμαντος, πολιτικά συγκεντρωτικού ανακτορικού συστήματος.

Ενας ιδιαιτέρος σχολιασμός θα ήταν χρήσιμο να γίνει για τη σημαντικότητα αλλαγή στη γυναικεία εμφάνιση, που εκδηλώνεται με την οριστική απογνώμωση του στήθους (εικ. 10, 11), στην οποία αναφερθήκαμε και πιο πάνω. Πιστεύουμε ότι αυτό το φαινόμενο βρίσκεται στον πυρήνα μιας νέας σχέσης μεταξύ του σώματος και των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για να συνθέσουν την εμφάνιση. Με αυτό εννοούμε ότι, από τη στήγη που το συγκεκριμένο μέρος του γυναικείου σώματος συμμετέχει με τη φυσική του μορφή στην οργάνωση της εμφάνισης, δημιουργούντας ουσιαστικά δύο πόλοι στον τρόπο με τον οποίο η γυναικά παρουσιάζεται στους άλλους. Ο ένας πόλος βρίσκεται στο πάνω μέρος του σώματος και είναι το ίδιο το γυναικείο σύμβολα της θηλυκότητας, ενώ ο άλλος βρίσκεται στο κάτω μέρος του σώματος και είναι ένα ένδυμα, η φούστα. Η αλλαγή στη σχέση σώματος-ενδύματος θεωρείται ότι είναι πιθανό να πηγάζει από τη διαφοροποίηση – σε σχέση με παλαιότερα- αντίτυπη της γυναικάς για το σώμα της, ολλά και για τα αποικιακά και κοινωνικά μηνύματα που προβιβάζονται μέσω της οργάνωσης της εμφάνισής της. Εάν μάλιστα λαδούμισε υπόψη μας την άποψη σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι ενδιαφέρονται έντονα να παρουσιάσουν θετική ατομική εικόνα στους άλλους, έτσι ώστε να κερδίσουν

εκτίμηση και αναγνώριστ¹⁶, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γυναίκα στη νεοανακτορική Κρήτη θεωρείται ότι μπορεί να κερδίσει αναγνώριση – σε αποικικό επίπεδο αλλά και συνολικά ως φύλο-μέσω της προβολής του συγκεκριμένου ανατομικού της χαρακτηριστικού. Με δεδομένη την αποστολία εικόνων μητρότητας από τη νεοανακτορική εικονογραφία αλλά και σκηνής ερωτικής συνύπαρξης των δύο φύλων, θεωρούμε ότι οι γυμνοί μαστοί δεν αποτελούν σύμβολα κοινωνικών ρόλων της γυναικάς, όπως της μητέρας και της ερωτικής συντρόφου, αλλά περισσότερο παραπέμπουν στον γονιμικό χαρακτήρα της με τη μεταφυσική του διάσταση.

Προς την ίδια κατεύθυνση συνήγερε η εξέταση του φαινομένου σύμφωνα με τις απόψεις της εθνογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας, οι οποίες έχουν αναφερθεί στην αντιμετώπιση του σώματος από τους ανθρώπους στο πλαίσιο «ζωνών». Αυτές, άλλοτε σχετίζονται με ευάλωτα μέρη του σώματος, τα οποία με κάποιους τρόπους οριοθετούνται και προστατεύονται, και άλλοτε με μέρη που θεωρούνται σημαντικά και γι' αυτό προβάλλονται και εξαίρονται. Βέβαια δεν είναι δυνατό να γίνει σαφής οριοθέτηση μεταξύ των δύο ζωνών, γιατί αυτό που θεωρείται σημαντικό μπορεί να είναι και ευάλωτο και αντιστρόφα. Στην περιπτωση του γυμνού στήθους στις νεοανακτορικές απεικονίσεις της γυναικάς, θεωρούμε ότι η προβολή του συγκεκριμένου χαρακτηριστικού και η ανάδειξη του μέσου της μορφής του ενδύματος αποσκοπούν στον τονισμό της σημαντικότητάς του και εμπειρέχουν τη σύνδεση με τη θρησκευτική/μεταφυσική διάσταση της γυναικάς, της οποίας οι ρίζες ανιχνεύονται στο προανακτορικό παρελθόν της. Δηλαδή η έμφαση στους γυμνούς μαστούς παραπέμπει στις γυναικείες μορφές της προανακτορικής εποχής – και κυρίως στα ανθρωπόμορφα αγγεία-, οι οποίες προέβαλλαν το στήθος τους. Ταυτόχρονα είναι

σαφές ότι στη νεοανακτορική εικονογραφία η γυναίκα «Δανείζει» τη μορφή της στην θεϊκές μορφές, γεγονός που υπογραμμίζει τη σχέση της με το χώρο της θρησκείας και γενικότερα της μεταφυσικής.

Τέλος, η σημαντική αυτή μεταβολή στη γυναικεία εμφάνιση, η οποία εκδηλώνεται με την απογύμνωση του στήθους, μπορεί να ερμηνευθεί και από άλλη σκοπιά. Το γεγονός ότι ο γυμνός κορμός αποτελούσε τυπικό χαρακτηριστικό της ανδρικής εμφάνισης ήδη από την προανακτορική περίοδο και σε όλες τις φάσεις του μινωικού πολιτισμού, εών από την πλευρά της γυναικάς η απογύμνωση ξεκινάει σταδιακά από τους παλαιοανακτορικούς χρόνους και παγιώνεται στα νέα νεοανακτορικούς, δηλώνει καταρχή ότι πρόκειται για μια ανδρική συνθήσεια, η οποία στη συνέχεια ιιοθετείται από τη γυναικά. Οι μινωικοί τεντωμένοι κορμοί, που αποτελούν το ανδρικό ιδεώδες της περιόδου, ίσως γίνονται αντικείμενο μίμησης από την πλευρά των γυναικών. Οι γυμνοί πλέον μαστοί πιθανόν λειτουργούν και ως σύμβολα της σωματικής δύναμης και καινοτότητας των γυναικών σε αντιδιαστολή με τους ανδρικούς μας.

Κλείνοντας θα σημειώσουμε ότι η πολιτική σημασία των υφασμάτων και κατ' επέκταση των ενδυμάτων αποτελεί ένα άλλο σημαντικό ζήτημα προς διερεύνηση στο κεφάλαιο «ένδυση στην ανακτορική Κρήτη». Επιγραμματικά μόνο θα αναφέρουμε ότι είναι αρκετά πιθανό τα πολυτελή ενδύματα να ήταν ένα από τα μέσα επικοινωνίας της ελτί με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Όχι μόνο

12. «Οι κυανές κυρίες»,
16ος αι. π.Χ. Κνωσός.

7. Μελέτη των αντικεμένων από τα ιερά κουρήφια στο D.W. Jones, *Peak Sanctuaries and Sacred Caves in Minoan Crete. Comparison of Artifacts*, Goeteborg 1999.

8. P. Wiessner, «Style and the Changing Relations between the Individual and Society», στο I. Hodder (επμ.), *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression, One World Archaeology* 6, Cambridge 1989, σ. 56-63 (σ. 57 κ.ε.) ο ίδιος, «Is There a Unity to Style?», στο M.W. Conkey - C.A. Hastorf (επμ.), *The Uses of Style in Archaeology. New Directions in Archaeology*, Cambridge 1990, σ. 105-112 (σ. 112).

9. T. Earle, «Style and Iconography as Legitimation in Complex Chiefdoms», στο M.W. Conkey - C.A. Hastorf (επμ.), *The Uses of Style in Archaeology. New Directions in Archaeology*, Cambridge 1990, σ. 73-81 (σ. 75).

10. Στο ίδιο, σ. 77-78 J. Crowley, «Images of Power in the Bronze Age Aegean», στο R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επμ.), *Poileia: Society and State in the Aegean Bronze Age, Aegeum* 12, Liege 1995, σ. 475-492 (σ. 478-479); M.L.S. Sorenson, «Reading Dress: The Construction of Social Categories and Identities in Bronze Age Europe», *European Archaeology* 5 (1997), σ. 93-113 (σ. 104) ο ίδιος, *Gender Archaeology*, Cambridge 2000, σ. 167.

11. M. Wobst, «Stylistic Behavior and Information Exchange», στο C.E. Cleland (επμ.), *For the Director: Research Essays in Honour of James B. Griffin*, Museum of Anthropology, Anthropological Paper 61, Ann Arbor 1977, σ. 317-342 A. Pilai-Papasteriou, «Social Evidence from the Interpretation of Middle Minoan Figurines», στο I. Hodder (επμ.), *The Meanings of Things. Material Culture and Symbolic Expression, One World Archaeology* 6, Cambridge 1989, σ. 97-102 (σ. 98, 100).

12. D. Miller, «Structures and Strategies: An Aspect of the Relationship between Social Hierarchy and Cultural Change», στο I. Hodder (επμ.), *Symbolic and Structural Archaeology. New Directions in Archaeology*, Cambridge 1982, σ. 89-98 (σ. 89).

13. Τιδη τη διαδοτική οργάνωση και ψηφιακή της κατηγορίων ενδύματος από την τελετουργική, βλ. M.J. Adams, «Where Two Dimensions Meet: The Kuba of Zair», στο D.K. Washburn (επμ.), *Structure and Cognition in Art. New Directions in Archaeology*, Cambridge 1983, σ. 40-50, κυρίως σ. 50; Wiessner, «Style and the Changing Relations between the Individual and Society», σ. 59-60; Earle, σ. 57, κυρίως σ. 78.

14. R. Sorenson, *Gender Archaeology*, σ. π., σ. 151-152.
15. Βλ. συγκριτικά, J. Moody, «The Minoan Palace as a Prestige Artifact», στο R. Raegg - N. Marinatos (επμ.), *The Function of Minoan Palaces: Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June 1984*, Stockholm 1987, σ. 235-241, 255-260.
16. Wiessner, σ. π., σ. 57.

11. «Η Θεά των Οφεών». Ειδικό από φαγετνιατική Κνωσούς.

χρήση τους από άτομα της ελίτ, όπως είπαμε παραπάνω, αλλά και από την απόλυτης έλεγχος παραγωγής του προϊόντος από τα ανάκτορα καταδεικνύουν τη σημασία που έδινε το ανακτορικό σύστημα στα υφάσματα και στα ενδύματα τόσο για την οικονομική σπουδαιότητά τους όσο και για τον επικονιωνιακό ρόλο τους. Σε κάθε περιπτώση γεγονός είναι ότι τα ενδύματα είναι από τα προϊόντα που συνέβασαν την εκπορευεύση από τα ανάκτορα πολιτισμική γλώσσα της Κρήτης (εικ. 12), η οποία διαδόθηκε σε ολόκληρο το Αιγαίο αλλά και πέρα από αυτό και επηρέασε τους γειτονικούς πολιτισμούς.

The Female Attire in the Palatial Crete

Dr. Liana D. Stefanī

The female attire of Crete is one of the most characteristic creations of the Minoan civilization. The study of the iconographic data leads to the identification of the stages of development the attire went through from the Pre-palatial to the Neo-palatial period. During the Old Palace period the basic components of the attire – skirt, vest, girdle and hat – are combined in various ways, thus forming distinct ensembles.

However, the most typical item of the female attire in this era is the hat, which appears in seven different types. The study for grouping the articles of clothing, according to the evidence the clay idols from the peak-sanicuaries offer, leads to the identification of local dress particularities and to the distinction between central and regional sanctuaries on the basis of the prevailing dressing combinations.

A competition develops among women of various social groups that aims to the improvement of their social status in the under creation palatial system. The focal point of a woman's appearance during the Neo-palatial period is shifted from the hat to the skirt, while the most radical change is undoubtedly the laying bare of the breasts. This phenomenon can be interpreted through the women's necessity to upgrade their role in the fully developed palatial system. In this case the bare breasts function as symbols of fertility in its metaphysical dimension. In addition, it has been established that the luxurious garments of the Neo-palatial era are worn by women of the elite, who, according to the existing evidence, are dressed in them for important ceremonial events.

Σημειώσεις

- R. Murphy, *The Dialectics of Social Life*, N. York 1971, σ. 71.
- P.G. Bogatryev, *The Function of Cloth Costume in Moravian Slovakia. Approaches to Semiotics* 5, Mouton 1971, σ. 93.
- Οι σκέψεις που παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο, αντιλούνται πάντα τη διαδοτική μου διατριβή, βλ. Ε.Δ. Στεφανή, *Η γυναικεία ενδυμασία στην ανατολική Κρήτη: πρώτα ανηγυνώσεις νέων καδικών επικονιωνιών*, αδημ. διδ. διατρ., ΑΠΘ 2000.
- Για το ανδρικό ενδύματα, βλ. Ε. Σπανούδη-Σακελλαρόπουλο, *Μινωικό ζώμα*, Αθήνα 1971.
- Για τη σημασία του υφάσματος ως τεχνολογικού προϊόντος, βλ. C. Carr - R.E. Maslowski, *Cordage and Fabric: Relating Form, Technology and Social Processes*, στο C. Carr - J.F. Neitzel (επμ.), *Style, Society and Person. Archaeological and Ethnological Perspectives*, N. York/London 1995, σ. 297-340.
- Συνθετική μελέτη της μεσομνημονικής πτηλοτακτικής στο Α. Πιλόλη-Παπαστεφάνη, *Μινωικό πτήμα αινιρρόποιωφα ειδώλα της Σύλλογης Μεταξών*: Συμβολή στη μελέτη της μεσομνημονικής πτηλοπλαστικής, Θεσσαλονίκη 1992.